

प्रकरण चौथे

"अतर" व "चंदन" या कथासंग्रहातील कथांचे वाङ्-मयीन सौंदर्य

प्रकरण चौथे

"अत्तर" व "चंदन" या कथासंग्रहातील कथांचे वाड्-मयीन सौंदर्य

श्रीमती आशा बगे यांच्या "अत्तर" व "चंदन" या दोन कथासंग्रहात एकूण 12 कथा आहेत. विषयवार विचार केला तर बहुतेक सर्व कथांतून आलेले विषय मानवी जीवनाला स्पर्श करणारे आहेत. तथापी या 12 कथांपैकी "अत्तर" कथासंग्रहातील तीन कथा वगळता 9 कथा दीर्घकथा आहेत. संशोधनाच्या सोयीसाठी व आशा बगे यांच्या प्रमुख कथावैशिष्ट्यांचा विचार करून या दोन संग्रहातील दोन कथांचा अभ्यास प्रथम लक्षात घेणे यथोचित ठरते.

1. "अत्तर"मधील दीर्घकथा : "अत्तर", "बंदिशाळा", "निवडुंग", "नीसिंगहोम".
2. "चंदन"मधील दीर्घकथा : § सर्वच § "चंदन", "समुद्र", "आध्द", "एका पावसाळी संध्याकाळी", "वर्तमान".

दोन्ही कथासंग्रहातील एकूण 9 कथा दीर्घकथा आहेत व 3 कथा लघुकथा आहेत.

दीर्घकथांचे वाड्-मयीन सौंदर्य

दीर्घ कथांदारे कादंबरीप्रमाणे जन्मापासून आतापर्यंतचा जीवनाचा पट आपल्यापुढे लेखकाने उभा केलेला असतो. श्रीमती आशा बगे यांना आपण दीर्घकथा हा फार्म का निवडला ? किंवा तुमची कथा दीर्घकथा का असते ? याचे उत्तर देताना पत्रादारे लिहून कळवितात की, "अत्तर" या माझ्या पहिल्या कथासंग्रहातच माझ्या दीर्घकथांची बीजे सापडतात. माझी कथा दीर्घकथा बनू पाहते आहे, ती एका व्यामिश्र जीवनार्थाने. ही कथा एकरेषी. एकपेडी जीवनावर तेजाचा एक विजेरी झोत टाकते, हे झोत पखाद्या स्फोटासारखेच असतात, असावेत. आजच्या कथेत हे स्फोट सामावून टाकल्याने ही कथा दीर्घकथा आहे. या दीर्घकथेत एकाचवेळी लघुकथेची सूक्ष्मता आणि प्रदीर्घ

कथेची व्यामिश्रता आहे. आजची दीर्घकथा हा कथेच्या संदर्भातला तिच्या विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा वाटतो. हे दीर्घत्व कथेला तिच्या लांबीने नाही तर तिच्या अनेकपदरी आशयाने दिले आहे." ¹

कमी शब्दात सर्व भावभावना पात्रांची, प्रसंगांची मांडणी करणे म्हणजे तारेवरची कसरत असते. दीर्घकथेच्या माध्यातून सखोलपणे, सविस्तरपणे मानवी जीवनालेख मांडण्यात आशाबाई यशस्वी झाल्या आहेत. त्या कथाकार म्हणून प्रसिध्द आहेत. त्यांच्या कथांचे आशय, विषय आणि अभिव्यक्तीची एकरूपता, वास्तव जीवनदर्शनाची प्रभावी संधी, सहज, सुलभ, सुंदर भाषाशैली हे वाङ्-मयीन मूल्य थोर आहे, हे आपणास त्यांच्या "अत्तर" व "चंदन" कथासंग्रहातील कथांतून उमगते.

श्रीमती आशा बगे यांच्या "अत्तर" व "चंदन" कथासंग्रहातील कथांचे विश्व वेगवेगळे आहेत. काही कथा व्यक्तिचित्रणात्मक आहेत. काहींतून कौटुंबिक समस्या, मध्यमवर्गीयांचे जीवन, आधुनिक काळातील वातावरण, परंपरेने चालत आलेले रूढी, नियम, नाती-गोती, सुधारणावादी काळातील सुशिक्षित स्त्रियांची होणारी कॅंडी, भावनिक ताणतणाव, संगीतातील गोष्टी, अशाप्रकारचे कथांचे विषय वेगवेगळे आहेत. या सर्वच कथांतून माणसा-माणसांतील नात्यांचा शोध, त्यांच्या संबंधाचा शोध आशा बगेंनी घेतलेला आहे. त्यांच्या कथेतून आलेल्या व्यक्ती त्यांनी वास्तवातल्या, स्वतः त्यांनी जवळून पाहिलेल्या आहेत. त्या संगीतातल्या जाणकार आहेत. त्यामुळे त्यांच्या बऱ्याच कथांची पार्श्वभूमी, त्यातील वातावरण संगीतमय असते एवढेच नाही तर त्यांना काही कथांची कथाबीजेच संगीतातील चीजांनी, स्वरांनी पुरविलेली आहेत.

"नागपूरमध्ये बालपणापासून श्रीमंत बाबुराव देशमुख यांचेकडे कितीतरी नामवंत गायकांची गाणी आशाबाईंनी ऐकली. "अत्तर" या कथेतील रावसाहेब व त्यांच्या श्रीमंतीचे ढासळते अवशेष, त्यांच्या व्यक्तिमत्वातले पीळ हे या देशमुखांच्या घरातूनच त्यांनी आपल्या कथेत चित्रित केले आहे." ² हे आपणास कथा वाचताना क्षणाक्षणात जाणवते.

"अंतर"

या शीर्षक कथेचे वातावरण पूर्णपणे सरंजामशाही पध्दतीचे आहे. "रावसाहेब हे कथेतील नायक पात्र अनभिषिक्तपणे जणू आज्ञा करण्यासाठीच जन्माला आले आहेत. अगदी पडत्या काळातही श्रीमंतीचा सर्व डामडोल आतून पोसरून गेल्यावर, कर्जबाजारी झाले तरी, आपल्याशी कधीही मिथे नसलेल्या रंगनाथाकडे मोठी रक्कम मागतानाही त्यांच्यातला उपजत रावसाहेब ताठ असतो. या कथेतील रावसाहेब वृध्द झालेले असूनही आपल्या भूतकाळातील कर्तपणातून मोकळे होवू शकत नाहीत. प्रत्यक्षातले अकर्तपण ते मनाने स्वीकारू शकत नाहीत." ³ शेवटपर्यंत आपला हेकेखोर स्वभाव सोडत नाहीत. शेवटपर्यंत तोच ताठा, तीच मगुरीची भाषा, तोच अंतराचा शोक जात नाही.

एकूणच आशा बगे यांच्या कथेतील अनेक व्यक्ती या आश्रित असतात. तशाच या कथेत चंदलाल, केशव हे रावसाहेबांचे आश्रित आहेत. रावसाहेब करारी आहेत. बाहेरून करडेपणा दाखविण्यातच त्यांची प्रतिष्ठा असते.

कथेची सुरुवातच लहान लहान वाक्यांनी होते. आशाबाईंच्या कथेत सुरुवातीच्या चार-पाच ओळीतच कथेतील एक-दोन पात्रांची नावे सापडतात. "लग्नाला जातो मी दारकापूरा..." व "नारी मज बहु असती परी प्रिती तुजवरती..." ही "सौभद्र" नाटकातील पदे व गुणगुणणारे रंगनाथ दिसतात. आपल्या वाड्यावर मैफल भरवतात. बरेच शौकिन लोक जमलेले असतात. रावसाहेबांच्या शब्दाशब्दातून आपण श्रेष्ठ बाकीचे कनिष्ठ असा भाव असतो.

सुरुवातीचा रावसाहेबांचा श्रीमंतीचा डामडोल आणि आता या श्रीमंतीला आलेली उतरती कळा पण दोन्हीही परिस्थितीत असणारा रावसाहेबांचा ताठपणा, अंतराचा शोक, बोलण्याची ढब बदलत नाही. पडत्या काळात रावसाहेबांकडून पैसे उसने मागतानादेखील त्याचा डामडोल कायम असतो. कर्जबाजारी अवस्था आली तरी दुस-यांना मोठेपणा दाखवायची सोटी दंभिक वृत्ती ही आशा बगेनी दोन-तीन प्रसंगातून वास्तव स्वरूपात आपल्यापुढे उभी केली आहे. उदा. "नाट्यसौरभ"च्या मालकांना पाचशे रुपये देणगी देणे किंवा कथ्यक नृत्याचा कार्यक्रम.

आशाबाईंचे या कथेतील संवादकौशल्य वाखाणण्यासारखे आहे. यातून रावसाहेबांच्या व्यक्तित्वाचे पैलू दिसून येतात. "शिताभोवती भूत। इथे वळवळणारे किडे नुसते।" किंवा अंगणातील लाकडे गडीमाणसांनी उचलली नाहीत म्हणून - "माजले स्साले. भिक्कारचोट- हरामखोर" यातून रावसाहेबांची गरीब व श्रीमंत असा भेदभाव करून स्वतःस श्रेष्ठ व दुस-यास तुच्छ लेखण्याची वृत्ती दिसून येते.

शिरोडकर सिस्टरंच्या कार्यक्रमासाठी स्वतः अॅडव्हान्स देऊनदेखील आपल्या गैरहजेरीत ते कार्यक्रम इतरांनी पार पाडला म्हणून भडकणारे रावसाहेब म्हणतात, "शाळेसारख्या पौत्र ठिकाणी रांडा नाचवल्या तुम्ही." ⁴ या प्रसंगानंतर रावसाहेब व रंगनाथ यांचे येणेजाणे कमी होते. नवीन बंगल्यावर रंगनाथ रहायला जातात आणि दोन वर्षांनी रिक्ताने भेटायला रावसाहेब येतात. त्यांच्या संवादातून रावसाहेबांची गाडी, फोन, वाडा, सर्व वैभव गेल्याचे रंगनाथांच्या लक्षात येते. पण आपले उघार घेतलेले पैसे घायला आले असावेत असे रंगनाथांना वाटते पण रावसाहेब ससच्या अत्तराचा फायदा रंगनाथांकडे घेवून आलेले असतात. वैभव गेल्यावरही त्या काळातील उपभोगलेले क्षण मेफ्ल ते विसरू शकत नाहीत. नजरेतला उग्र उध्वट दर्प जसा गेलेला नसतो तसा अत्तराचा शोकही गेलेला नसतो. वैभवाच्या व उतरणीच्या काळातही अत्तर त्यांची साथसंगत सोडत नाही.

बंदिशाळा

ही कथा आशाबाईंच्या काही कथा खास स्त्री जीवनातील वेदना घेवूनच आलेल्या आहेत त्यापैकी ही एक आहे. या कथेत अनुपमा, वेणुआत्या आणि शिल्पा या आपल्या पतींच्या अरेरावी पुरुषांच्या बळी आहेत. तिथीजणी एकाचवेळी एकत्र आलेल्या असल्यातरी त्या तीन पिढ्यांच्या प्रतिनिधी आहेत. अनुपमाची वृद्ध झालेली आत्या-वेणुआत्या जाता थकलेली आहे. तिच्या तरुणपणात तिच्या पदरी एक मुलगा. तिच्या त-हेवाईक नव-याने घालवून तिला सोडून दिलेली. वेणुआत्याने उमा जन्म माहेरी आपल्या भावाकडे मिंघेपणे घालविला. तिचा मुलगा मोठा होता. नोकरीच्या निमित्ताने पत्नीसह दूरगावी राहतो. त्याच्याकडूनही वेणुआत्याला सुख मिळत नाही. कर्त्या मुलाकडूनही उपेक्षित जीवन वाट्याला येते. वरवर मात्र वेणुआत्या समाधान

दाखवत असते. पण आतून खोलवर दुखावलेली असते, अतृप्त असते.

वेणुआत्याने उभा जन्म जळत कुढत काढलेला. लग्नाच्या पहिल्याच रात्री नव-याने खोलीतून बाहेर काढल्याने तिला जिऱ्यातच रात्र काढावी लागली. जणू तिच्या स्त्रीत्वाचा तो अपमान होता. न भरून येणारा घाव ती झेलून जगली. नव-याच्या सहवासातील वाळवंटातील हिरवळीसारखी दोन-चार वर्षे ही सुखाची तारुण्यातील क्रीडेची स्मृतींची वर्षे म्हणून तिने आपल्या मनात जतन करून ठेवलेली आहेत. त्याकाळची दोन अंतर्वस्त्रे तिच्या दडपलेल्या वासनांच्या खुणांनी मधूनच डोके वर काढल्यासारखी तिच्या बासनाच्या बाहेर येतात. घरातल्या इतर प्रापंचिकांच्या दृष्टीने तो लाजिरवाणा प्रकार आहे, तरी ती भ्रमिष्ट नाही.

वेणुआत्याच्या स्त्रीसुलभ जाणिवा जागरूक आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे तिची तरुण वयातील कोंडी सोशिकपणे सहन करण्यापलीकडे ती काहीच करू शकली नाही. मात्र ज्यावेळी तिची भाची-भावाची मुलगी अनू माहेरी येते आणि नव-याने अपमानास्पद वागणूक दिल्याने माहेरीच राहण्याची इच्छा व्यक्त करते तेव्हा तिला ती खंबीरपणे आधार देते, पाठिंबा देते. "जावई तुला चांगलं वागवित नाहीत ना? मग जाऊच नकोस तू. पायपुसण्यासारखं वागवतात होय नं!...तू जरूर ये, अनू परत...आणि बोलवायला आले तरी लोचटासारखी परत जाऊ नकोस, मी गेले तशी, गेलीस तरी ते लोक तुला पुन्हा परत पाठवतील बघ माझ्यासारखं.."⁵

अनूच्या रूपाने जणू काही वेणूच्या आयुष्याचीच पुनरावृत्ती होत होती. तिची वेदना फक्त आत्यालाच कळत होती.

मुलीची व्यथा व वेदना मूकपणे समजून घेणारी तिची आई तिला सासरी जाण्याचाच उपदेश करते व समाजात सर्वत्र हिच परिस्थिती आहे हे सांगते. वेणू आत्यालाही असाच उपदेश तिच्या वडिलांनी केल्याचे आठवते. परंपरागत दुःखाच्या जाणिवा कधी संपणार ? असे जणू काही आशाबाईंना येथे सुचवायचे आहे.

पूर्वी स्त्रियांना समाजाने काही मर्यादा घालून दिल्या होत्या. पण अलिकडे काळ बदलला आहे. सावित्रीबाई फुले व महात्मा फुलेंनी घालून दिलेली वाट आक्रमत स्त्रिया सबला झाल्या आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीने किंबहुना सर्व क्षेत्रात त्यांच्यापुढेही

गेल्या आहेत, असे सर्वसामान्यपणे म्हणता येईल. तथापि पतीच्या किंवा पित्याच्या घरची मर्यादा तिने उल्लंघली नाही. उदा.या कथेत पतीने सिगारेटचे चटके दिले, मारले तरी माहेरी गेलेल्या शिल्पाला पुन्हा लगेच पतीच्या घरी आणून सोडले जाते.

या कथेमध्ये संजय, विजया, भैर्यासाहेब, जानकी, वेणुजात्या इ.गौण पात्रांची संख्या अधिक असली तरी दीर्घ कथानकाला गती देण्यास उपकारक ठरतात. शिल्पा, वेणु, अनू, इ.स्त्री पात्रे आपल्या नशिबी आलेल्या भोगवट्याला कुपाला दोष न देता आपल्या नशिबालाच दोष देतात. स्त्रीसुलभ सोशिकतेचे हे उदाहरण होय. माहेरी राहणार म्हणणा-या अनूला आई म्हणते - "तुम्हा मुलींना सुख दुःखत मनु । दुसरं काही नाही - हे दोन पिढीतील विचारांचं अंतर बारकाव्यासह चित्रित झाले आहे.

आधुनिकीकरणामुळे शिक्षणप्रसारामुळे समाजात परिवर्तन झाले आहे. तरी मुलीने नव-याचे घर सोडून माहेरी राहण्याची कल्पना आधुनिक, शिकलेल्या स्त्रिलाही आवडत नाही. म्हणून अनूची वहिनी आपल्याकडे या गोष्टीबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त करते. अजुनही ब-याच ठिकाणी नणंदा-भावजयी एका म्यानात दोन तलवारी बसू शकत नाहीत, तशा एकत्र सुखाने राहू शकत नाही हे चित्र केव्हा बदलणार? असे विचार मनात डोकावतात. येथे आशाबाईची कथा विचारप्रवर्तक ठरते.

कौटुंबिक मानसिक प्रश्न सोडविण्याचा लेखिकेचा प्रयत्न स्तुत्य आहे. स्त्री एकटी राहू शकत नाही, तिला आधार हवा असतो, ती दुबळी, भित्री, स्वतःचे निर्णय स्वतः न घेणारी असते हेच या कथेतून आशा बगे यांना सांगायचे आहे. त्यांची कथा आपणास वास्तवाव्या पातळीवर नेवून ठेवते हेच त्यांच्या कथेचे सरे यश आहे. पुरुषवर्ग सुधारल्याशिवाय स्त्रीच्या विकासाचा वाटा सुल्या होणार नाहीत. येथे हरिभाऊंच्या "मी" कादंबरीतील ताईची आठवण होते. "बगैच्या कथा व्यक्तीच्या जीवनातील पखाद्या विशिष्ट अनुभवावर भावावस्थेवर केंद्रित झाल्या आहेत. पखादी भावस्थिती अथवा पखादा प्रसंग यातूनच या कथा आकार घेतात" हे विचार आपणास पटतात." 6

निवडुंग

एका परित्यक्ता स्त्रीजीवनाचा आलेख अत्यंत प्रत्ययकारी रीतीने या कथेत आशा बर्गेनी मांडला आहे. परित्यक्तेच्या दुःखाचे प्रातिनिधिक चित्र रेखाटले आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यात अशा कितीतरी स्त्रिया नातेवाईकांच्या, माहेरच्या, श्रीमंतांच्या आश्रयाने राहतात. इकडे आड आणि तिकडे विहीर अशी त्यांची अवस्था असते. ना पतीचे घर ना जीवनाला संरक्षण, ना आश्रितांच्या घरी सुख, ना संरक्षण अशी त्यांची परिस्थिती काल, आज आणि उद्याही पहायला मिळते. परित्यक्तांचे जीवनकथेच्या रूपाने जेव्हा आपण समाजवृत्त घेतो तेव्हा यांचे दुःख संपणार आहे की नाही, असा विचार मनात येवून मन अगदी उद्विग्न होते, उद्ध्वस्त होते आणि मल्लिका अमर शेंखच्या "उद्ध्वस्त व्हायचंय मला" या आत्मचरित्राची आठवण होते. आजच्या स्त्रीला भोगाव्या लागणा-या यातना पाहून मन अगदी सुन्न होते आणि "आम्ही मुकी जनावरे बस म्हणेल तेथे बसावे, उठ म्हणेल तेथे उठावे" असे हरिभाऊंच्या "मी" कादंबरीतील तार्ई आणि आधुनिक काळातील मल्लिका अमर शेंख यांच्या जीवनातील परिस्थिती बदललेली दिसत नाही. असेच या कथेच्या रूपाने वादू लागते. या कथेचे कथानक आश्रित म्हणून देवसकरांच्या घरी रहायला आलेल्या गायत्रीच्या मानसिक आंदोलनावर प्रकाश टाकते.

श्रीमती आश बर्गे यांची "निवडुंग" ही कथा स्त्रीकेंद्री आहे. गायत्री नावाची एक परित्यक्ता तरुण मुलगी श्रीमंत देवसकरांच्या घरी आश्रित म्हणून रहायला येते आणि तिच्यामुळे घरातली वातावरण बदलते. तिच्याशी सर्वजण जेवण्यास तेवढे अंतर ठेवून वागतात. नशापान करून आलेला विश्वास घरातला विवाहित मुलगा तिच्या शेजारी झोपाळ्यावर झोपतो आणि पवित्र असलेल्या गायत्रीवर सगळे संशय घेवू लागतात. अशा वातावरणात आपले "स्व"त्व विसरून मनस्वी गायत्री अनेक अपमान नाईलाजाने गिळते. जान्हवीबाईंनी गायत्रीला आधार दिलेला असतो. दोषीही कणखर असतात. अखेर दोषींच्या कणखरपणाला घराच्या कुंपणाचीच मर्यादा रहाते ना। ? दोषीकडेही विलक्षण समज आहे. सामर्थ्यही आहे पण परंपरेची मर्यादा आहे. "सगळ्यांना सांभाळून घेणे, करारीपणा, मनस्वीपणा, अपार सोशिकता यातच भारतीय स्त्रीचे सामर्थ्य दिसते. हे गुण आशाबाईंच्या सर्व स्त्रीपात्रात दिसून येतात. पुरुषकेंद्री व्यवस्थेमुळे स्त्रियांची होणारी कोंडी नेमकी त्यांना समजली आहे. त्यांच्या कथेतल्या सर्व स्त्रिया आपघर

किंवा बापघर या दोनच बिंदूंच्या आधाराने जगणा-या आहेत. क्रांतीकारी विचार त्यांच्या मनात येत नाही. अखेर स्त्रीला बंदिशाळा सोडता येत नाही. निवडुंग जसा पडेल त्या भूमीत रुजण्याची तो क्षमता राखतो तसेच स्त्रीचे आहे. आपली जमीन आपला आधार निवडण्याचे तिला स्वातंत्र्य नाही, हे तारा भवाळकरांचे⁸ मत आपणास पटते.

आश्रयदाता आणि आश्रितांची स्वामीनिष्ठा ही त्यांच्या कथेतील आदर्श मूल्ये आहेत. यात एकीकडे सुरक्षित ऊब आहे आणि दुसरीकडे व्यक्तीला स्वतंत्र अस्तित्व नसल्याने होणारी कोंडीही आहे. आशाबाईंच्या कथेतला पुरुष आश्रयदाता व स्त्री सदैव आश्रित अशी रचना आहे. स्त्रीसाठी पुरुषाने दाखवलेला उदारपणा हाही आश्रय-दात्यानं आश्रितावर केलेल्या उपकारासारखा आहे. त्यात हक्काची मागणी नाही, एक नकळत आलेली लाचारी अगतिकता आहे.

या कथेत नायक नाही. मुख्य पात्र गायत्री, जान्हवीबाई, सुवर्णा, विलास, काका, विहनी ही गौण पात्रे कथाविकासास मदत करतात. गायत्रीवर वाईट नजर असलेल्या दिराला जान्हवीबाई ताब्यात ठेवू शकत नाहीत. अशा स्त्रियांना पडणा-या मर्यादाही चित्रित केल्या आहेत.

नीसिंग होम

तरुण भारत, दिवाळी अंक 1990 मध्ये ही दीर्घकथा प्रसिध्द झाली होती. "अत्तर" या कथासंग्रहातील श्रीमती आशा बगे यांची कथा स्त्रीकेंद्री आहे. पेशाने डॉक्टर असणा-या सुचरिताला आपल्या पेशंटची जास्त काळजी असते. वैयक्तिक सुखापेक्षा आपले कर्तव्य श्रेष्ठ समजणा-या या प्रौढ कुमारिकेवर डॉक्टर राघव 11 वर्षे प्रेम करत असतो. लग्नाची मागणी घालूनही ती त्याच्याशी लग्न करत नाही. लग्नानंतर आपल्या कामाच्या आड कुणी येऊ नये, आपले काम आपण यशस्वीपणे करू शकणार नाही, असे वाटल्याने लग्नाचा निर्णय देत नाही.

माणूस आतून समजून घेण्याची आशाबाईंची रीत अधिक वास्तव आहे. त्यांच्या कथेतील व्यक्ती त्यांच्या अंगाने वाढतात. उदा. सुचरिता. लेखिका सतत शोध घेते, भोवतालचे जीवन जसजसे समजत जाईल तसे आपणच आपल्याला उमगत जातो.

उदा.कांती गोखले. ती म्हणते, "बरेच दिवस मी इथे अॅडमिट असल्याने माझं नसणं घरच्यांच्या अंगवळणी पडले आहे. मी त्यांच्यात कुठे बसणारही नाही" सुचरिता हादरते. माणसाला इतकं खरं बोलता येवू शकतं ? तिला प्रश्न पडतो.

एकदा अचानक डॉ.राघव सुचरिताला म्हणतो, "तुझा निर्णय लवकर दे. आईने दोन-तीन मुली पाहून ठेवल्यात आठ दिवसांनी दिल्लीवरून परत येईपर्यंत तू ठरव" आणि तो निघून जातो. त्याचक्षणी तिला बेचैनी होवू लागते. असरुक्षित वाटायला लागलं. कुणीतरी म्हटलं, "तुमच्या नर्सिंगहोममध्ये मुलीच जास्त होतात. तिला आपण हळवे झालो असे वाटले. "मुलगा हवा" म्हणणा-या सुवर्णाचा मुलगा पोटातच जातो. तेवढ्यात डॉ.राघवचा फोन येतो ती त्याला होकार कळवते.

"एका पराभूत क्षणी आपण होकार देवून बसलो नाही ना ?" या सुचरितेच्या आंदोलनात कथा संपते. स्वतंत्र कर्तृत्व असलेल्या पखाद्या स्त्रीचा निर्णय हा पराभूतपणा आहे असे तिला का वाटावे ? हा प्रश्न आपणास पडतो. सुचरिताला विलक्षण थकवा वाटतो. आपण पखाद्या नर्सिंगहोममध्ये दाखल झालोत"¹⁰ असे तिला वाटते. डॉ.सुचरिता व डॉ.राघव ही पात्रे जिवंत उभी केली आहेत. ही मुख्य पात्रे व सुचरिताची आई दवाखान्यातले पेशंट ही गौण पात्रे आली आहेत.

पुन्हा दुसरे दिवशी नर्सिंग होममध्ये तेच रूटीन - मिसेस शंभाना युरीन नव्हती, मिसेस जोश्यांचे रिटचेस काढायचे होते, भारती पटेलचं स्टरलायझेशन झालं होतं. दुपारी जेवायलाही वेळ नसायचा. स्वतःचाही वाढदिवस तिच्या लक्षात राहिलेला नसतो. मुलगा हवा म्हणून सुपर्णा देवरस सुचरिताकडे येवून मुलीचा गर्भ असल्यास अर्बोर्ट करायचा म्हणते. "माझं दुःख तुम्हाला कळणार नाही. मी कधी नि किती बाजूंनी बांधली गेलीय तेही तुम्हाला समजू शकणार नाही."⁹ हे प्रसंग आपल्या समोर "नर्सिंग होम"मधील वातावरण उभे करतात.

डॉ.सुचरिता व डॉ.राघव यांच्या प्रेमात स्वैरता दिसत नाही. मोहापासून ते दूर आहेत. "स्त्रीपुरुषांच्या शरीरविषयक नात्याचा शोध घेण्याची प्रेरणा बर्गेजवळ जवळ जवळ नाही. त्यामुळे शरीरसंबंधांचे चित्रण त्या सहसा करत नाहीत. त्यांच्या कथांमधून उमलते, फुलते ते स्त्री-पुरुषांचे मानसिक विश्व" हे प्रा.अविनाश सहस्त्रबुध्दे यांचे मत आपणास पटते."¹¹

आशा बर्गेच्या पात्रांवर विशिष्ट संस्कार झालेले असतात. त्या व्यक्तींच्या तीव्र भावनेला सामाजिक आशयाचे अस्तर लावून देतात.

अकृत्रिमता, साधेपणा, भावुकता, सहजता आशाबाईंच्या कथानिवेदनात आढळते. कृत्रिम नाट्य कुठे आढळत नाही. दुःखाचा आक्रोशही नसतो. मानवी मनाच्या कोप-यात रूतून बसलेल्या व्यथा हलक्या हाताने त्या उलगडून दाखवतात. छोटे छोटे संवाद असल्याने आपल्यासमोरच प्रसंग घडत आहेत असे वाटते. कथा वाचल्यावर सुचरिता आणि राघव यांच्या मनोवस्थेची कल्पना येते. सुचरिताची आई मुलीच्या लग्नाची काळजी करत असते या गोष्टी सहज घडपा-या आहेत.

"नर्सिंगहोम"मधील वातावरण अगदी दवाखान्यात घडत असलेले प्रसंग, पेशंट, तेथील वातावरण आशाबाईंनी अगदी वास्तव चित्रित केले आहे. आपण त्या पेशंटना पहात आहोत त्यांचे आजारपण, त्यांच्या वेदना, ऑपरेशन थिएटर वगैरे जसेच्या तसे आपल्या नजरसमोर येतात. डॉक्टरांची होणारी धावपळ, त्यांची मानसिक आंदोलने यांची कल्पना येते.

डॉ. सुचरितासारखी स्वाभिमानी, स्वावलंबी, निग्रही, बंडखोर स्त्री आधुनिक काळात आहे पण तिच्या हृदयाची तृष्णा व वृत्तीची पराधिनता दाखविण्यास आशाबाई विसरल्या नाहीत.

बाह्यसृष्टीचे वर्णन करण्याकडे किंवा उपमा दृष्टांनाही अलंकार घडविण्याकडे आशाबाईंचा कल नाही. पण अन्तःसृष्टीचे चित्रण करण्यात त्या चतुर आहेत.

"चंदन" कथासंग्रहातील दीर्घकथांचे वाङ्मयीन सौंदर्य

चंदन

हा आशा बर्गे यांचा दीर्घकथांचा संग्रह जानेवारी 1993 मध्ये "ज्ञानदा" पब्लिकेशन्स पुणे यांनी प्रकाशित केला आहे. या कथासंग्रहातील "चंदन" ही शिर्षक कथा आहे.

आपल्या अवतीभवती आपणास भिन्न प्रवृत्तीचे लोक आढळतात. त्यांचे आचार-विचार भिन्न असतात. अशाच लोकांच्या स्वभावाचे निरनिराळे पैलू "चंदन"

कथेतील पात्रांमूधून वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या माध्यमातून चित्रित केले आहेत. एकच व्यक्ती, एकच विचार वेगवेगळ्या प्रसंगात कसा बदलू शकतो याचे उत्कृष्ट उदाहरण या कथेत पहायला मिळते. भिन्न भिन्न स्वभावातून कुटुंबात लहान गोष्टीवरून वाद निर्माण होतात. अशावेळी एखादी समजस व्यक्ती मध्यस्थ असेल तर संघर्ष सौम्य होवू शकतो हे दाखवले आहे.

"चंदन" कथेत बरीच पात्रे आहेत. मुकुंद रत्नपारखी हा तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक त्याचे वडील वकिलसाहेब, पत्नी - निमा, मित्र-प्रा.सोमण, त्याची मुलगी प्रज्ञा, प्राध्यापिका मिनाक्षी जावडेकर, श्री.जावडेकर इ.कथेत मुकुंद व वकिलसाहेब यांचे पटत नसते. निमा-मुकुंदची पत्नी त्यांच्या भांडणतून निर्माण झालेला ताण कमी करत असते. मुकुंदची सिनॅरिटी डावलून डॉ.मिनाक्षी जावडेकर विभागप्रमुख म्हणून येते. मुकुंदला दुःख वाटत नाही पण वकिलसाहेबांना राग येतो. मुलाला ते जन्मभर द्विणवत असतात. "आपल्यासारखा वकिल झाला असता तर नाव कमावलं असतं" असे त्यांना वाटत असते.

मिनाक्षी जावडेकरांच्या घरी मुकुंद जातो. तिचे पती जावडेकर विकलांग स्थितीत असतात. त्यांचा पीएच्.डी.चा प्रबंध त्यांच्या मित्राने आपल्या नावावर प्रसिध्द केल्याने सचलेले असतात. जबरदस्त मानसिक धक्क्याने ते मनोरुग्ण झालेले असतात. पत्नीला सुख न देवू शकणारे जावडेकर व मुकुंद सारखा आपल्या घरी येतो पाहून चिडतात त्याल म्हणतातही, "माझ्या बायकोसाठी तू येतोस" मुकुंद न चिडता त्यांना माणसात आणण्यात यशस्वी होतो. त्याचे व मिनाक्षीचे नाजूक नाते निर्माण होते. पण ते आपली मर्यादा सोडत नाहीत. मुकुंदवर त्याच्या पत्नीचा विश्वास असतो. रात्री रोजच उशिरा आल्याने आणि प्राध्यापकबाईच्या नादी लागल्याने बदनामी होते. म्हणून वकिलसाहेबांना राग येतो.

निमा मुकुंदच्या वागण्याने त्याच्यापासून दुरावत नाही, तो तिला म्हणतो, "निमा तू सुध्दा कधी कधी मला दूरची वाटतेस. ज्या सहजतेने तू काही गोष्टीकडे बघतेस त्याने मी चकीत होतो. मला राग येतो, मला ते जमत नाही. " तुझ्याहून मी खुजा आहे" निमा म्हणते, "माणसं मोठी किंवा छोटी अशी नसतातच, ती स्वतःच्या

गरजेप्रमाणे छोटी मोठी होतात नाहीतर त्यांना तसं बनवण्यात येतं." ¹²

मुकुंदा पावसाळ्या रात्री उशिरा घरी पोहोचतो. त्याचे वडील हार्ट-अटॅकने दवाखान्यात अॅडमिट असतात. त्यांची सून निमा त्यांची काळजी घेत असते. ते म्हणतात, "मुकुंदा आजकाल त्या बाईकडे बराच जातो..." हे राहतं घर तुझ्या नावानं करतो आहे. नंतर नातवाच्या - सर्व कॅश मुकुंदाला - पंचवीस हजार चारूला - अशी इस्टेटीची वाटणी करण्याचा निर्णय घेतात. ती म्हणते - "बाबा मला घरीबर नको हे दुखावतील." ¹³ तिला पतीबद्दल विश्वास वाटतो. यातून संवादकौशल्य व प्रसंग वास्तव उभारला आहे.

निमा मुकुंद आल्यावर घरी जाते. वडिल त्याला म्हणतात, "तुझी मला खूप काळजी वाटते. मी रहातं घर निमाच्या नावावर करणार होतो पण अखेर तू मुलगाच माझा ती तशी परकीच... असल्या पावसात मरायचं नाही मला. माझ्या चितेत चंदनाचं लाकूड हवं पखाद तरी... मरणाच्या भयाने ठाव सुटलेले आपले वडील त्याला पहावेनात.

"जीवनात घडणारे परस्परविरोधी प्रसंग, एकाच व्यक्तीच्या प्रसंगानुरूप बदलणारा स्वभाव याबाबत बगे म्हणतात - "माणूस नेहमीच मला चकीत करतो, अतर्क्य वाटतो. त्याच्या आनंदाच्या दुःखाच्या जागा चकीत करतात. त्याचे स्वलन, त्याची उंची अनाकलनीय वाटते. हा माणूस आता कळल्यासारखा वाटतो आता हातातून निसटल्यासारखा वाटतो." ¹ "चंदन" कथेतल्या सुनेच्या नावे घर करून देणा-या सास-यांना दुस-या क्षणी सून परकी वाटते. जन्मभर विश्वास नसलेला मुलगा आपला वाटतो. कथेला शेवटी क्लाटणी दिली आहे. "बाबांचं चंदन पावसात भिजत असतं. विमाला तो फेन करतो - "बाबा ठिक आहेत" त्याल आठवते - "ती तशी परकीच" तो उभा रहातो - इथे ही कथा संपते - ती अपूरी वाटते, शेवटी काय होतं ? हा प्रश्न पडतो. या कथेतून आशाबाईनी माणसा-माणसांतील संबंधाचा शोध उत्कृष्टप्रकारे घेतलेला आहे हे आपणास दिसून येते.

व्यक्तिमनातील बदलत्या प्रवृत्तींचा आशा बगे यांनी घेतलेला शोध विलक्षण स्वाभाविक, वेधक व भेदक आहे, यात शंका नाही.

समुद्र

"चंदन" या कथासंग्रहातील ही दीर्घकथा आहे. श्रीमती आशा बर्गेच्या काही कथात रिसर्च पेपर्स लिहिणारे विद्यार्थी व त्यांचे मार्गदर्शक हा विषय झालेला आहे. "चंदन" कथेत पीएच्.डी.चा प्रबंध त्यांच्या मित्राने आपल्या नावावर प्रसिध्द केल्याने वेडसर झालेले, खचून गेलेले जावडेकर दिसतात. "एक पावसाळी संध्याकाळ" मधील सुरभिचे रिसर्च वर्क सुरू असते. "समुद्र"मधील राधेचे पीएच्.डी.वर्क सुरू असते तिचे काही शोध-निबंध तिचे गाईड आपल्या नावावर प्रसिध्द करतात.

या कथेत राधेला पीएच्.डी.करताना किती संकटांना तोंड द्यावे लागते हे विस्तृतपणे आशाबाईंनी सांगितले आहे. डॉ.जोशींकडे राधाची पीएच्.डी. सुरू होतेय तोवर त्यांना अमेरिकेला जावे लागते. दुसरे गाईड डॉ.कणिकदळे यांना तिचा विषयच पसंत येत नाही. ते दुसरा विषय देतात तिला भेटायला वेळ देतात पण भेट घेत नाहीत. सायंकाळी यायला सायंकाळी आणि स्वतः फिरायला निघून गेलेले असतात. राधाच्या कामातील अडचणींबरोबर घरच्याही व्यथावेदना असतात. आई विधवा, नोकरी करत असते. भाऊ कॉलेज शिकणारा मित्रांच्या नादाने घर सोडून जातो. तिचे मैत्रिणीच्या भावावर प्रेम असते. तो विधूर असतो. त्याला लहान मुलगा असतो. तिला त्याचा खूप लळा लागतो. पण आपल्या घेयाने झपाटलेली राधा भावी पतीपासून दुरावत जाते. इतकी शिकलेली मुलगी निरंजनच्या आईला-बाहिणीला नको असते. या दोघी आपल्या घरात घडणा-या वाईट गोष्टींना राधाचे ग्रहमान कारणीभूत आहेत, असे समजून तिच्याशी नीट बोलत नाही. शेवटी वाट पाहून,ती आपल्या पीएच्.डी.पूर्ण झाल्याशिवाय लग्न करणार नाही, हे पाहून निरंजन तिच्यासाठी थांबायला तयार होत नाही. पहिल्या पत्नीच्या नात्यातील मुलगी आईने पाहून लग्न पक्क केल्याचे सांगतो, तिला थक्का बसतो.

माणसाच्या मनाचा अंत लागत नाही. क्षणात जे आपले आहे असे वाटत असते ते बघता बघता दुरावत असते. डॉ.कणिकदळे तिला पुस्तकांची यादी संदर्भासाठी देतात. ग्रंथालयात समजते हे सर्व ग्रंथ डॉ.कणिकदळेकडेच आहेत. तिने लिहून आणलेले पेपर्स वरवर पाहून कागद भिरकावून म्हणतात, "मला कळत नाही तुम्हाला पुन्हा पुन्हा तेच का सांगावं लागतं. विचारशक्ती कुठं गेली तुमची ?" हा पिषय

तुम्हाला पेलेलं असं वाटत नाही. नंतर तिही त्यांच्यावर चिडते आमच्याकडेही केव्हाही आलेलं गेलेलं चालत नाही. माझा वेळ वाया गेलेली मला चालणार नाही. तासन् तास फुकट गेलेले मी सहन करणार नाही". सर तिचे पेपर्स भिरकवतात ती वेचून घ्यायला जाते ते तिची ओढणी ओढतात आणि पकडण्याचा प्रयत्न करतात, असे सर कधीच तिला दिसले नव्हते, ती सुटका करून घेते आणि बाहेर जाते. त्याच्या दुस-या दिवशीच ग्रंथालयात तिला आपलेच शोध-निबंध कणिकदळेनी बेंगलोरच्या सेमिनारमध्ये स्वतःच्या नावावर प्रसिध्द केलेले तिला दिसतात. ते ती घेऊन जाते. ही बातमी डॉ. कणिकदळेना समजताच त्यांना जोराचा हार्ट अॅटॅक येतो. अॅडमिट केल्यावर थोडे बरे वाटल्यानंतर घरी आणले जाते. पण ते मरतात. त्यांच्या जागेवर डॉ. सिन्हा येतात. तिला म्हणतात, "तुमचे वर्क मी वाचले ते तुकड्या तुकड्यांनी जोडलेलं वाटतं. एकसूत्रता त्यात नाही. धूसर अस्पष्ट आहे. काही गोष्टी तुम्हालाच क्लिअर झाल्या नाहीत. तिचे डोळे भरून येतात. डॉक्टर म्हणतात, "हा विषय म्हणजे एक ओशनच आहे. कारण माणसाचं मन म्हणजे एक समुद्र। तुमचा विषय म्हणजे या समुद्राचा एक भाग. ते त्यांच्या परीने मार्गदर्शन करतात. पुस्तकांची यादी देतात पुन्हा नव्याने राधा कामाला लागते.

एक दिवस डॉ. सिन्हा तिला बोलावून घेतात आणि डॉ. कणिकदळेनी मरण्यापूर्वी तुमचे रिसर्च पेपर्स स्वतःच्या नावावर दिल्याची कबुली लेखी दिल्याचे सांगतात व राधासाठी मोठमोठे संदर्भ ग्रंथ दिलेले तिला देतात. तिला रूप आश्चर्य वाटते. माणसाच्या मनाचा अंत लागत नाही. समुद्रासारखे अथांग खोल मानवी मन असते. या उदाहरणावरून डॉक्टर कणिकदळेसारखे मार्गदर्शक विद्यार्थ्यांची कशी अडवणूक करतात हे दिसते. भरपूर विद्वता असूनही सुल्लक गोष्टीसाठी दुबळे, सुजे, झूड होवू पहातात. डॉ. जोशी, डॉ. कणिकदळे, डॉ. सिन्हा यांचे क्षेत्र एकच पण त्यांचे स्वभाव किती तरी भिन्न यांची तफावत आशाबाईनी लहानलहान प्रसंगातून दाखविली आहे. कणिकदळे बेमालूम सोंटे बोलत वेळ देवूनही विद्यार्थिनीला भेटत नव्हते. तिची अडवणूक करून कोंडीत पकडण्याचा प्रयत्न करायचे. शेवटी आपल्याला गरज आहे म्हणून राधा त्यांच्या बुद्धीपुढे नमते घ्यायची. डॉक्टरांचे ज्ञान अथांग समुद्रासारखे असून वागणे मात्र सड्ड्यात साचलेल्या पाण्यासारखे. अशाप्रकारे आशा बर्गेनी हा नवा विषय कथेतून हाताळला

आहे.

मोठ्या महत्वाकांक्षी रोषेला शिक्षणामुळे सुशिक्षित झाल्याने पक्वता आलेली असते. गार्ड म्हणतात, "मला काही ऐकायचं नाही तुमचं" तेव्हा ती म्हणते - "तुम्हाला हे ऐकावच लागेल" तुम्ही ज्या सुर्चीवर बसला आहात ती सुर्ची आम्हाला मार्गदर्शन करण्यासाठीच आहे. तिच्या स्वरात रोखठोकपणा, सडेतोडपणा होता. या प्रसंगातून आशाबाईंना सांगायचे आहे, काळ बदलतो आहे, स्त्रियाही प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने वागतात. "आशाबाईंच्या कथेत जो समाजस्तर येतो त्याचा परिणाम म्हणून काही कथेत सुशिक्षित स्त्रिया येतात. सुस्थिर, संपन्न, उच्चवर्णिय लेखिकेचे मन त्यातूनच घडले आहे. त्यामुळे त्याचा अविष्कारही शांत संयत आहे. याच पार्श्वभूमीवर त्या स्त्रियांची चित्रणे करतात. उदा. "नर्सिंगहोम" मधील डॉ. सुचरिता, "निवडुंग" मधील सुवर्णा, "चंदन" कथेतील मिसेस मिनाक्षी जावडेकर व "समुद्र" मधील राधा ह्या अशाच स्त्रिया आहेत.

श्राध्द

श्रीमती आशा बगे यांच्या "श्राध्द" या कथेमध्ये बहुतेक करून जास्त प्रमाणात घर, गृहस्थी संभाळणा-या सुना आणि विपूर सासरे असतात. पण या कथेत मात्र सून नोकरी करणारी आहे आणि त्यांच्या मुलाला संभाळणारी वृध्द सासू आहे. सासूच्या मनात असते पतीच्या निधनानंतर वर्षाने प्रथमच वर्षश्राध्द करायचे असते. तिला वाटत असते मुलगी सरोज, त्रिचनापल्लीला असलेला मुलगा दिनकरही हजर हवा, परंतु हल्लीच्या धक्काधक्कीच्या जीवनात "श्राध्द" सारख्या गोष्टीत जेवढे महत्त्व सुमनताईंना वाटते तेवढे मुलांना, सुनांना, मुलीला वाटत नसते. जुन्या वळणाच्या सासूबाई, जुन्या मताशी चिकटून असतात. म्हणून मुलगा श्राध्दाला येऊ शकत नसल्याचे पत्र आल्याबरोबर त्या मनातून दुखावल्या जातात. सुनेला सांगतात सुधीरला सांगतात - "तीस तारखेला श्राध्द आहे, तुझ्या वडिलांचे, वर्षश्राध्द तर हवेच त्याखेरीज मुक्ती नाही माणसाला - या वाक्यातून आपल्या चालीरीती श्रध्दा किती सोलवर रुजल्या आहेत, हे समजते. अजूनही या गोष्टी घडतच असतात. नवयुगातही त्याचा अंत नाही. पारंपरिक रूढी-परंपरांचा, श्रध्दांचा स्त्री जीवनावरील दृढ परिणाम व आधुनिक

तरुणांचा सुधारणावादी विचार असा उत्कट संघर्ष विशद केला आहे. आध्द घालपा-या भडकम गुरूजीवर आशाबाईंनी परखडपणे टिका केली आहे. आध्दाची कामे करणारा हा दशग्रंथी ब्राह्मण रात्री नशापाणी करणे सद्यस्थितीचे दर्शन घडवले आहे.

सुमनताईंना वाटते चांदीचे ताम्हण दान घावे पण त्यांच्या मृत पतीच्या भावना "माझे आध्द करू नका गरजूला दान घा" हेच विचार मनात ठेवून सुधीर म्हणतो - "गरजूला दान दिले तर ख-या अर्थाने बाबांना मुक्ती मिळेल" असे सुधीरचे विचार सामाजिक दृष्टिकोन मनात भरतो व जनात रुजतो. सुमनताईंच्या पतीचे विचारही आधुनिक काळाला शोभेसे होत. सुमनताईंही मिळतेजुळते घेतात व गरजूला पैसे घायचे ठरवतात "यावरून आशाबाईंच्या पात्रांवर सद्भावनेचा, सद्वृत्तीचा सुसंस्कृत-पणाचा ठसा दिसतो आणि त्यामुळे त्यांच्या अंतर्विश्वातील संघर्ष ब-याचदा स्वाभाविक नैसर्गिक प्रेरणा व नैतिक मूल्ये यांच्यातला असतो. बर्गेच्या कथेतील बहुतेक स्त्रियांची जडणघडण ही जुन्या, आज लोप पावत चाललेल्या संस्कृतीच्या, सद्भावनेच्या, नैतिक मूल्यांच्या स्पर्शातून झालेली आहे"¹⁵ हे विचार आपल्याला पटल्याशिवाय रहात नाही.

याठिकाणी परस्परविरोधी मते कालानुरूप कशी बदलतता हे सुमनताईंच्या व्यक्तिमत्वातून आशा बगे दाखवून देतात. मुळात माणूस अर्तक्य त्याच्या मनाची खोली, उंची, तळ सापडू शकत नाही हेच खरे.

आध्दादिवशी सुधीरच्या मित्राला जयंतला जेवायला बोलावलेले असते. पण वार्षिक ऑडिटमुळे तो येवू शकत नाही. सुधीरच मधल्या सुट्टीत येवून घांतर नेसून जेवायला बसतो, जान्हवे तयार असते. तर्पण करतात. वडिलांच्या स्मृतीनं पळीने हातावर पाणी घेवून ताम्हणात सोडतो आणि मंत्र वगैरे...? आई म्हणते ते आपण वगळलय. शेवटी आध्द म्हणजे तरी काय रे सुधीर एक प्रकारची मानसिक पूजाच. आपल्या माणसाची. घाईघाईने जेवून सुधीर पुन्हा ऑफिसमध्ये जातो, काहीही चवीने खात नाही, लहान लहान प्रसंगही आशाबाई जिवंत उभे करतात, सूक्ष्म बारकावे अचूक टिपतात. त्यामुळे हे सर्व वास्तव वाटते. त्यांची कथा वाचायला घेतल्यावर पूर्ण झाल्याशिवाय ठेवावीशी वाटत नाही. विचारांचा उल्लेख सहजपणे मांडतात. मनातील भावनिक आंदोलने मांडतात. सुमनताई, सुधीर, सून एवढीच पात्रे आहेत. "आध्द" या एकाच घटनेभोवती कथा फिरते.

मधुकर काळे नावाच्या गरीब विद्यार्थ्याला गरजू समजून दान म्हणून पैसे देतात. त्याला विचारतात वडिल काय करतात ? तो म्हणतो - "सपले" या एकाच शब्दावरून तो सुसंस्कृत नाही हे सुमनताई ओळखतात तरी वाचनाची आवड आहे पण पैसे कुठून आणणार ? यावरून तो खरेच गरजू असेल असे वाटते, समाधान वाटते, थोड्याच दिवसात हा मुलगा भांग पाडत, पान चवळत, रंगीत कपडे घालून चट्ट्यापट्ट्याचा मॅनिला घालून बेफिकीरपणे धूर सिगरेटचा सोडताना दिसतो. त्या थक्क होतात. ओळख विचारतात पण तो ओळख देत नाही. ताठ बेडर नजरेने पाहतो. त्या आमच्या घरी आल्याचे आठवते का ? विचारतात पण तो मित्रांना म्हणतो, 'दिमाग चाटती हे बुढिया' या वाक्याने त्या पेटून उठतात. अपमानाने, फसवणुकीने त्यांच्या पायातले बळ जाते, दुधाची पिशवीही न घेता परत फिरल्या.

या कथेत आशाबाईंनी आधुनिक पिढी कशी बेफिकीर, संस्कारहीन झालेली आहे, त्यांना मोठ्यांबद्दल आपुलकी, आदर नाही हे दाखवून दिले आहे. त्यांच्या कथा काळाशी दृढ नाते सांगतात. परंतु काळ संपल्यावर त्या टाकावू वाटत नाहीत. कथानक काळाशी, मातीशी दृढ नाते सांगते. आशाबाईंच्या कथेतील आधुनिक काळातील तरुण वर्ग जसा सुसंस्कारी तसाच बिघडलेला आहे, याचे दर्शन वास्तववादी घडले आहे. तसेच "परंपरा आणि आधुनिकता यांच्या नात्यांचा शोध आशाबाई आपल्या कथांतून घेतात."¹⁶ हे अंजली सोमण यांचे मत आपणास मान्य होते. या कथेतील सुमनताईंचे विचार जुन्या काळाच्या कल्पना परंपराशी जुळणारे असतात आणि हल्ली जग कुठे पोहचलयं या आधुनिकतेचाही त्या विचार करतात आणि ब्रध्दाच्या वेळी दान न करता गरजू मुलाला पैसे देतात.

"एक पावसाळी संध्याकाळ"

आज समाजात शेकडो मुले मानसिकदृष्ट्या कमी असलेली दिसतात. हल्ली कुटुंब विभक्त दिसतात. कुटुंबातला संवाद नष्ट झाला आहे, त्यामुळे मुले-माणसे एकटी पडलेली दिसतात. हल्ली माणूस स्वतःचा संदर्भ विसरत नाही, सरंतर स्वतःचा अहंकार उतरला पाहिजे, आशाबाईंनी या कथेत "जयदीप" नावाच्या तरुण मुलाची लहानपणापासूनची मनोरुग्ण होण्याची कारणे व त्यावर उपाय - या प्रश्नांवर प्रकाश

टाकला आहे.

एका सर्द संध्याकाळी सुमित्राच्या हातात पत्र पडते, गुणवंतच ते पात्र असतं. जयदीपला हवापालट म्हणून तुझ्याकडे थोडेदिवस ठेवून घे अशी त्याची इच्छा असते. सुमित्रा ते मान्य करते आणि त्याच्या वेडेपणामागची कारणमीमांसा शोधते अशी मुले लहानपणापासून प्रेमाला पारखी झालेली असतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वातले बारकावे टिपलेत. जयदीप आंधोळ, दाढी करत नसे, आपल्या हाताने जेवत नसे, जगण्याबद्दल त्याला आसक्ती नव्हते. कपडे, पांघरूणे अस्ताव्यस्त टाकत असतो. शिब्या देत असतो, एम.कॉम्.झालेला हा मुलगा लहानपणापासून आईवडिल, बहीण यांच्या मानाने कमी बुद्धीचा, सगळ्यांकडून दुर्लक्षित गेलेला. पण सुमित्रा त्याला प्रेम, जिव्हाळा लावते त्याच्या कृतीच्या बोलण्याच्या नोंदी घेवून त्याच्यासाठी कष्ट घेते. त्याला माया लावते. त्याच्याबरोबर उपाशी राहते आणि त्याला माणसात आणते, तो पहिल्यासारखा गिटार वाजवू लागतो.

कथाविषयाच्या दृष्टीने आशाबाईंना कधी मोठ्या प्रसंग घटना दिसल्या नाहीत. प्रथम दिसला तो माणूसच. हा माणूस जसजसा उलगडत गेला तसतसे त्याचे जगण्यातले भोवतालचे वास्तवाचे अनंत पीळही उलगडत गेले. थोडक्यात या कथेतून मुलांना प्रेम, आपुलकी दिली नाही, त्यांच्या सामान्य गुणांची अवहेलना केली, कमी लेखले की नकळत ती कमतरता जाणवूनही मुले आत्मविश्वास गमावून बसतात आणि बघता बघता खचून जातात. जगण्यासारखे त्यांच्याकडे काही उरत नाही. वेड्यासारखी अवस्था होते. वेळीच त्यांच्या व्यक्तिमत्वाकडे लक्ष दिले पाहिजे हा वेगळा विषय. आशाबाईंनी हाताळला आहे, हे आपल्याला पटते.

"आशाबाईंना महत्वपूर्ण वाटणारा विषय माणूस, त्या जीवनाला सामो-या जातात त्यामुळे समर्थपणे प्रांजळपणे अनुभव मांडतात. त्यांनी केलेली वातावरणनिर्मिती अतिशय लक्षणीय असते. त्यासाठी मुद्दाम प्रयत्न न करता आजूबाजूच्या परिसरासकट कथेचा तपशील दिसतो." ¹⁷ श्रीमती कुमुद राळे यांच्या विधानाची सत्यता पटते.

"वर्तमान"

"चंदन" या आशा बर्गेच्या कथासंग्रहातील "वर्तमान" ही दीर्घकथा आहे. अलिकडच्या काळात सुशिक्षित बेकारी वाढली आहे. पदवीधरांना नोकरी मिळत नाही. त्यांच्या मनातील भावनिक आंदोलने याकथेत आशा बर्गेनी चित्रित केली आहेत. पोष्टमनची नोकरीच्या कालच्या पत्रासाठी वाट पहाणे, कुणावरही राग काढणे, चिडचिडा स्वभाव इ. स्वभावातील सूक्ष्म छटा अभिरामने पाण्याचा तांब्या लाथेने भिरकावून दिला या प्रसंगातून व्यक्त केल्या आहेत. तसेच भावाच्या नोकरीसाठी सरळ मार्गाने जाणा-या आपल्या वडिलांनीही लाच दिल्याचे समजते. तो खिन्न होतो. गावातलाच फौजदारी व वकीलांची मुलगी जयंती हिच्याशी त्याचे प्रेम असते. तिच्याकडेही तो हल्ली जात नाही.

तब्बल अडीच वर्षांनी नोकरी लागल्यावर तो जयंतीचा निरोप घेऊन जायला निघतो. तेव्हा भारत ध्वजाची पक्षांची जोडी नेहमी दिसणारी आज फुटलेली दिसते. जयंतीला तो अपशकून वाटतो. त्याची नोकरीच्या पहिल्याच दिवशी हँडबॅग चोरीला जाते त्याला रूखरूख वाटते. मानवी मन किती हळवे, अर्ध्याकू असते हे दिसते. कथेचा नायक अभिराम हा प्रामाणिक असतो. पण नोकरीच्या ठिकाणी साहेबांची नाराजी व्यक्त होते. त्याला आपला स्वभाव बदलावा लागतो. यंत्राचा एक पार्ट गेला तर दुसरा बसवतात तसेच आपण इथून गेलो तरी दुसरा येणारच. नाराजीने, नाइलाजाने भ्रष्टाचाराच्या साखळीत अडकतो. गुणवंत मोडक मात्र राजीनामा देतो. तो ताठ मानेने जगतो तडजोड करण्याची त्याची वृत्ती नसते. अभिरामने बेकारीत अडीच वर्षे तळमळत काढल्याने तो परिस्थिती पुढे नमते घेतो. मानवी मनाचे परस्परविरोधी पैलू आशाबाईंनी चित्रित केले आहेत.

चार वर्षे होवून जातात प्रमोशनस होत जातात. अभिरामचे गावाकडे जाणे येणे कमी होते. जयंतीचे वडील तिचे लग्न दुस-याशी करून देतात. तिच्या लग्नाची पत्रिका पाहिल्यावर त्याला भयानक टेन्शन येते. पहिले आपण आणि आताचे आपण स्वतःचा विचारचक्रात गुरफटतो. त्याला भारताचा जोडी फुटल्याचा प्रसंग आठवतो. याचा अर्थ एक जोडी दुसरीपासून दूर जाणे हा वरवरचा अर्थ आता तर इथे आपल्यातच अभिन्न असं काही आपल्यापासून निर्दयपणे आणि पध्दतशीरपणे तोडलं जातंय आपणही

पहिल्यांदा नोकरीवर रूजू झालो तेव्हा चांगले होतो, प्रामाणिक होतो. आपल्या चांगुल-पणाची आपल्यापासून या वर्तमानात जोडी फुटली आहे. बघता बघता आपण असे कसे झालो. आपले जीवनमूल्य संस्कार यापासून आपली फरकत होत गेली. चिक्कार पैसा मिळवला पण सुख शून्य. त्याचे सुखदुःखाचे अर्थ बदलले. अभिराम चांगल्याचा वाईट झाला, आशाबाई म्हणतात, "अवतीभावेतीची माणसे ह्याचे परस्पर लागेबांधे परिसर घटना या सर्वांशी एक "अनुभव" म्हणून माझा आलेला संबंध त्या सर्वांच्या विषयीच्या आकलनात माझ्या अनेकविध जाणिवानी भिजलेले अर्थ याकडे एका विशिष्ट टप्प्यावर बघताना वाटते माझ्या आयुष्याचा प्रवास कधी कधी सामावला आहे." ¹⁸

अवघ्या बत्तीसव्या वर्षी अभिरामला टक्कल पडले, केस पिकले, जाडी वाढली, बेटब दिसू लागला. अनेक विसंगतीतून सुसंगत रूप बघण्याचा प्रयत्न केल्याने माणूस संतुष्ट नसतो. अभिरामचे तसेच झाले. मृगजलाच्या मागे लागून भावना पिंगा घालू लागली. अभिच्या नोकरीच्या पहिल्या दिवशी त्याला नाउमेद करणारा सोलव साहेब कामाशिवाय इतर बोलत नसत पण आता गणपतीची मूर्ती ऑफिसमध्ये लावून हार घालून उदबत्ती लावत, अभि म्हणतो, 'साला देवपूजेला लागला. त्यांच्या मुलीचा पती अपघातात जातो त्यामुळे त्याच्या स्वभावात परिवर्तन झालेले असते. सोलव अभिला म्हणतात, माझ्या विधवा मुलीशी लग्न कराल का ? तिचा दोन वर्षांचा मुलगा आमच्याकडे राहिल. तिला अपघातापासून या चार-पाच वर्षातलं फरसं आठवत नाही. वर्तमानाचीही फरशी जाणीव नसते. पण भूतकाळ सडान् सडा आठवतो.' सोलव साहेबांनी रूपा मद्यपान केल्याने कोसळलेल्या सोलवना त्यांची मुलगी स्नेहा व अभिराम बेडरूममध्ये नेऊन झोपवतात. ती व्हरांड्यातला दिवा लावते. अभि फ्लटकाबाहेर पडताच दिवा विझतो. झाड मंद सळसळत असतात, मागेपुढे रस्ता निर्मनुष्य असतो.

तरी मागून कोणीतरी येत असल्याचा त्याला सारखा भास होत होता. आशा बर्गेनी कथेचा शेवट असा केला आहे, पुढे काय होते ? अशी उत्कंठा वाचकाला लागून राहते, कथा अपूरी वाटते.

"अत्तर" कथासंग्रहातील लघुकथांचे वाङ्मयीन सौंदर्य

कमीत कमी पात्रे घेऊन कमीत कमी प्रसंग वापरून ऐकणाराच्या मनावर एकच एक संस्कार ठसठसितपणे घडविणे हे लघुकथेचे वैशिष्ट्य आहे. संस्काराचे एकत्व हा लघुकथेचा आत्मा आहे. अशा कथांची परंपरा 1920 सालानंतर सुरु झाली. रेखीव रचना, पात्रे व प्रसंग कमी सूचक होवून कथेतील संवाद व व्यक्तिचित्रणे सहज होवू लागली. "लघुकथेच्या भावी वैभवाची प्रसादचिन्हे अशाप्रकारे या कालखंडात दिसू लागली. या वैभवाचा आनंद 1926 नंतर लेखन करणा-या ना.सि.फडके, वि.स.सांडेकर, य.गो.जोशी या त्यांच्या पिढीतील अन्य कथाकारांच्या लेखनातून वाचकांनी अनुभवला." ¹⁹ हे अंजली सोमण यांचे निरीक्षण कथावाङ्मयाच्या दृष्टीने चिंतनशील आहे.

कथेकडे स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार म्हणून बघण्याचा तांत्रिक व शास्त्रशुध्द दृष्टिकोन फडके यांच्यामुळेच सुरु झाला तो मराठी कथेच्या विकसनाच्या दृष्टीने निश्चितच महत्वपूर्ण ठरला व कथावाङ्मयात होणा-या बदलाचा एक महत्वपूर्ण टप्पा तयार झाला. 1915 पर्यंत मराठी कथेवर हरिभाऊंच्या पाल्हाळिक बोधवादी व पात्र-प्रसंगाच्या गर्दीमुळे विस्कळीत वाटणा-या कथांचे प्रभाव कथाक्षेत्रावर टिकून होता. कादंबरीपेक्षा लघुकथा हा वाङ्मयप्रकार वेगळा आहे, याची प्रकृती भिन्न आहे हे प्रा.फडके यांनीच प्रथम ओळखले.

सुबक, सुटसुटीत कथानकाच्या पात्र-प्रसंगाच्या व सहज सुलभ भाषाशैलीच्या मार्मिक आणि सटकेबाज संवादाच्या परिणामकारक कथा लिहून प्रा.फडके यांनी "लघुकथा या वाङ्मयप्रकाराला रेखीव शिल्पाचे सौंदर्य प्राप्त करून दिले." आशा बगेची कथा शिल्पसुंदर अशी लघुकथा असावी अशी आहे, याची प्रचिती येते. कारण प्रा.ना.सि.फडके यांच्या आकर्षक व तंत्रप्रधान कथांनी आशय व अविष्कार या दोन्ही गोष्टींनी त्यांच्या काळातील व त्यांच्या नंतरच्या लेखकांवर विलक्षण प्रभाव पाडला. आजही काही कथाकार व आशा बगे यांच्यासारख्या स्त्री कथालेखिकादेखील फडके यांच्याच पध्दतीप्रमाणे लेखन करताना दिसतात.

आकर्षक प्रारंभ, प्रभावी व विकसित मध्य, विस्मयकारक शेवट ही लघुकथेची वैशिष्ट्ये श्रीमती आशा बगे यांच्या काही कथांतून आढळून येतात. "अत्तर" या कथासंग्रहात "ज्ञोपाळ्यावर अभंग कातर", "पाहुणा" व "महावस्त्र" या अशा लघुकथा आहेत. "ज्ञोपाळ्यावर अभंग कातर"मधले आप्या वयस्कर विधुर मुलाकडे रहात असतात, त्यांच्या वयपरत्वे स्वभावात आलेले गुणदोष आशाबाईंनी कमी शब्दात चित्रित केले आहेत. तर "पाहुणा" कथेचा प्रसंग काय। सुरू होऊन संपेपर्यंत फक्त सहा-सात तास आहे. पाश्चात्य लेखकांच्या "नाताळची भेट", "कंठा" या कथांची येथे आठवण आल्याशिवाय रहात नाही. वृद्ध, आश्रित हे या लघुकथेत आलेले आहेत. "महावस्त्र"मधील मोरेश्वरचे चित्रण हे व्यक्तिचित्र रेखाटण्याच्या वळणावर गेले आहे.

ज्ञोपाळ्यावर अभंग कातर

"अत्तर" या आशा बगेच्या कथासंग्रहातील ही कथा दिवाळी अंक 1981 चा "तरुण भारत" मध्ये प्रसिध्द झाली आहे. या कथेत कर्त्या मुलाच्या घरात राहणारे विधुर आप्या आहेत. आपले अस्तित्व सिध्द करण्यासाठी या ना त्या प्रकाराने घरातल्या सर्वांना आप्या भंडावतात. पाच-पाच मिनिटांनी सुनेला हाका मारतात, तिने केलेला चहा पसंत येत नाही. चार-चारदा चहा मागतात. लहान लहान गोष्टींची काळजी करणे, नाना प्रश्न विचारून सर्वांना वेताग आणतात. नातीवर त्यांचा भलता जीव, ती शाळेतून आल्याशिवाय आप्या जेवत नाही. सून - पद्मा म्हणते 'आताशी होत नाही तुम्हाला कशाला थांबता न जेवता इतका वेळ'.

आप्या स्वावलंबन दाखवण्यासाठी एखादे काम करायला जातात आणि शारीरिक असमर्थतेमुळे ते बिघडले की ओशाळवाणे होतात. सारखा मरणाचा विचार करणे एकाचवेळी मृत्यूचे भय आणि आकर्षण यांच्या भोव-यात असलेली वृद्धांची मने आशाबाई सहानुभूतीने समजावून घेतात. वृद्धांबाबत घरातील तरुणांचा समजसपणा, त्यांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणे अतीच झाले तर येणारा वेताग त्या बारकाव्यानिशी टिपतात. वृद्धामुळे गुंतून पडल्याची भावनाही क्वचित दिसते. "20

वृद्धांचा स्वभाव कुठल्याही गोष्टीची अती काळजी करणे. उदा. शैलाला शाळेतून यायला उशीर होतो तर पाच वेळा प्रश्न करून स्वतः पावसात तिला आपायला जाणे, मुलगा फिरतीवरून वेळेवर आला नाही म्हणून त्याला फोन करण्याविषयी सुनेला सांगणे, बाहेरचे घुणं काढलं नाही अजून इ. लहानमोठ्या प्रसंगातूनही वृद्धांच्या मनातील भावनिक आंदोलने, स्वभावचित्रण आशाबाईंनी समर्थपणे उभे केले आहे. आप्या पद्माला विचारतात - "तुला किरणमयी आठवते का ?" "कोण किरणमयी" पद्मा विचारते "तीच ग, शरदबाबूंची चरित्रहीन मधली" पद्मा मान हलवून निघून जाते. पुन्हा म्हणतात, "तुझा तो कर्ण अगदी अर्जुनापेक्षा मोठा शूर लागून गेला का ? तुला सॉफ्ट कॉर्नर आहे त्या कर्णाबद्दल..." किंवा पद्माला बाजारातून यायला उशीर झाला की कोप-यापर्यंत जाऊन तिच्या पिशव्या घेऊन "रिक्ताने का आली नाहीस पैसे कसले वाचवतेस ?" असे म्हणणारे आप्या.

या लहान लहान प्रसंगातील सूक्ष्मता लक्षणीय आहे. आशाबाईंच्या ज्या ज्या कथेत वृद्ध येतात त्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुस्थिर आहे. ही कुटुंबे शहरातून वास्तव्य करून आहेत. या कुटुंबातील स्त्रिया पूर्णवेळ घरी रहाणा-या आहेत. मैत्रिणीकडे, सामान आपायला, देवळात जाणे इ. साठी बाहेर पडतात. पण त्या सुशिक्षित आहेत. स्वभावाने सरळ आहेत. कर्तव्य म्हणून वृद्धांना सांभाळतात. या नात्यात क्वचित वैताग आला तरी तो क्षणिक असतो, त्यात कुठे तुटलेपण नाही. चार दिवस सासरा दिरांकडे रहायला गेल्यावर पद्माला सुटका झाल्यासारखी वाटते. पण बाहेरून घरी आल्यावर स्वतःला कुलूप उघडायला लागते म्हणून चुकचुकणारी पद्मा आपल्याला सास-याची किती सवय झालेली आहे हे अनुभवते. त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचे अस्तित्व तिला जाणवते. साहित्याबद्दल गप्पा मारणारे आप्या कवितेची पुढील ओळ म्हणतात

"नंदाचे ओसरीत पाय पसरी गौरी जशी"

दुसरी, या आधीची ओळ काय न पद्मा। असे विचारून घेतात.

या कथेत सासरा असेल तर सारखी कटकट करून भंडावून सोडल्याने अस्तित्व जाणवत राहते आणि नसल्यानंतरही त्यांच्या आठवणीमुळे आपली वाट पहाणे, काही करून मागणे, काळजी घेणे, श्लोक म्हणत रहाणे, झोक्याच्या कडयांचा आवाज, कपडे

काढून आणणे, नातीशी गप्पागोष्टी करणे, साहित्यावर चर्चा करणे, मुलाची काळजी करणे इ.मुळे तिला अस्तित्व जाणवत रहाते अशी सून ही दोनच मुख्य पात्रे आहेत. यांच्याभावती कथा फिरत राहते. शैलू, मायव, मैत्रीण, आजी ही पात्रे फक्त नावापुरती येतात.

कमी पसा-यात खूपच सांगून जाण्याची कला या कथेत आशाबाईंना जमली आहे. त्यांच्या ब-याच कथा दीर्घ असतात. पसादी कादंबरी वाचल्याचे सुख देऊन जातात पण समाजात विशेषतः सुशिक्षित कुटुंबात घडणारे लहान-लहान प्रसंग सासरे-सून हे नातेसंघ हळुवारपणे उलगडून आशाबाईंनी दाखवले आहेत. यातून पद्मा आणि अप्पा या पात्रांची स्वभाववैशिष्ट्ये एकमेकांचा राग येवूनही त्यांच्या नसल्याने जाणवणारी पोकळी आपल्याही मनावर छाप पाडून राहते. यांचा एकमेकांवरचा राग तात्पुरता आहे पण जिव्हाळा मात्र जन्मोजन्मीचा. एकमेकांची काळजी घेणे, सुरक्षितता वाटणे, आधार वाटणे याही गोष्टी जाणवतात. सुसंस्कारी पात्रे आशाबाईंच्या कथेत आढळतात. विशेषकरून ही वृद्ध पात्रे श्लोक किंवा अभंग म्हणत असतात. लहान मुलांवर यांच्यामुळे सुसंस्कार घेण्यास मदत होते. आशाबाई अशाच सुसंस्कृत कुटुंबात वाढल्या एकत्र कुटुंबात मोठ्या वडिलधा-या व्यक्तीमुळे कुटुंबाला मोठा आधार असतो, हे त्यांनी कथेतून दाखवून दिले आहे.

कौटुंबिक वातावरणाचे सुंदर चित्र आशाबाईंनी या कथेत रेखाटले आहे. त्यात विचाराचा कणखरपणा व सामाजिक विचारात समतोलपणा आला आहे. या सर्वांवर मनोविश्लेषणाचा झगझगीत प्रकाश पडला आहे. त्यामुळे आपल्याच घरात प्रसंग होताहेत असे वाटते.

पाहुणा

"हंस" दिवाळी अंक 1983 मध्ये प्रसिध्द झालेली ही आशा बर्गे यांची कथा "अंतर" या कथासंग्रहात क्रमाने पाचवी आली आहे. ही कथा अगदीच लहान आहे. बहुतेक कथा आशाबाई विस्ताराने लिहितात पण ही कथा फक्त सात पृष्ठात पूर्ण झाली आहे.

भर मध्यान्हीला दुरून कुठून तरी आलेले दोन पाहुणे - एक नरसय्या आणि दुसरा - अस्सल काळा नाग. यांचा खेळ सायंकाळी सातपर्यंत संपला होता. अवघ्या सहा-सात तासांचा वेळ या कथेत आला आहे. एवढ्या काळात कथा सुरू होवून संपते. नरसय्याला नाग दिसतो आणि त्याला ठार मारणे हे एकच ध्येय समोर ठेवून नरसय्या जिद्दीने, कष्टाने सारी शक्ती एकवटून कोळशाचा ढीग उपसतो. साहेबाकडून दहा रुपयावर सौदा ठरवतो. ढीग कोळशाचा बाजूला करून नाग मारण्याचा. साहेबांना आश्चर्य वाटते तो आपल्याकडे नोकरी मागेल असे त्यांना वाटते पण नरसय्या नोकरीबाबत काही बोलत नाही.

या कथेचा विषय आशाबाईंच्या कथांच्या इतर कथांहून एकदम भिन्न आहे. त्यांच्या कथांत सोशिक स्त्रिया, पत्नीचे किंवा पित्याचे घर फक्त आपले मानपा-या असतात. ही घरे सुटली असली तरी तिसरीकडे निवारा शोधण्याचे धाडस त्यांच्यात नसते. सुसंस्कारी स्त्रिया त्यांच्या कथात येतात. शिवाय आश्रयदाते व आश्रित यांच्या कथेत येतात. श्रीमंत लोक, इनामदारकी, वयस्क लोक त्यांच्या कथेत येतात. आपल्या विधुर सास-यांना संभाळून घेणा-या सुना असतात.

"पाहुणा" या कथेचा विषय भिन्न आहे. "माणसाची नाती कधीच एकपदरी सरळसोट नसतात. त्यात एक चमत्कारिक गुंता करणारे दंड असते. त्यामुळे "समस्या" आणि तिचे "उत्तर" हे कधी ठोकळबाजपणे मिळत नाही" हे आकलन आशा बगे यांच्या कथेतून जाणवते. नेहमीप्रमाणे "पाहुणा" या कथेच्या सुरुवातीच्या पहिल्या तीन-चार ओळीत कथेतील पात्रांचा नामोल्लेख आढळतो. त्याप्रमाणेच याही कथेच्या पहिल्या ओळीत "नरसय्या"चा नामनिर्देश आला आहे. तो रेल्वेस्टेशनजवळ आला तेव्हा मध्यान्ह नुकतीच कलली होती.

रेल्वे साईडिंगला कोळशाची वॅगन उभी असते, तिच्यातला कोळसा खाली केला जात असतो. लेबर कॉलनी, सात आठ बंगले, निरव शांतता, चौकीदाराने दिलेले टोल, शेजारी मोठं पिंपळाचं झाड, त्याखाली एक शेळी नि गाय बसलेल्या. शांततेत पाईप लाईन लिक होवून त्यातून पडणारे थेंब थेंब पाणी हडकुळी कुत्री चाटत होती. या एवढ्या रसरखाटात ओलाव्याची ही एवढीच सूप टिकून होती. पिंपळाची सावली नि झिरपणारं पाणी बस...हे वर्णन आपल्यापुढे जिवंत प्रसंग उभा करते.

वातावरणातील रसरसीतपणा नि लेखिकेची सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती दिसून येते.

या कथेतील दोनच पात्रे महत्त्वाची आहेत. नरसैय्या नि नाग. नरसैय्या - कोशाच्या रंगाचा, काळा दुस्स, उंचपुरा, चांगला राकट, दणकट तर नाग काळपट, तपकीरी, अंगावर सुंदर पिवळे खवले, चांगला जाडजुड, सळसळती पेटबाज चाल. नागाचं अस्सल रूप. यातून दोन्ही नायक जसेच्या तसे आपल्या पुढे उभे राहतात. चौकीदाराला नरसैय्या म्हणतो, पुरुषभर उंचीच्या कोळशाच्या ढिगा-यात नाग गेलेला मी ढिगारा उपसून नागाच्या शेपटीला धरून आपटून मारतो तो आपले नाव - नरसैय्या तलंगप्पा नरसय्या असे सांगतो आणि गावाचे नांव "मीचिरिया" सांगतो.

साहेबाकडे नोकरी न मागता दहा रूपये घा नागाला मारतो असा सौदा करतो. एकटा ढिगारा उपसू लागतो. सायंकाळी सातच्या टोल्याला बरीच माणसे जमतात. एकदाचा ढिगारा उपसून संपतो आणि नाग दिसतो. नरसैय्या त्याला पकडणार एवढ्यात नागच त्याला चावतो. तरी नरसैय्या त्याची शेपटी पकडून त्याचे तोंड ठेचतो. . . नरसैय्याची मान कलंडते. हातपाय ताठ होतात. . . मघा मिळालेली दहाची नोट अंगाखाली चुरगाळते. भर मध्यान्हीला दुरून आलेले पाहुणे वस्तीलाही थांबले नव्हते. या ओळीने कथेचा शेवट झाला आहे.

"पाहुणा" हे कथेचे शीर्षक कथेचे यथार्थता पटवते. या कथेतून आशाबाईचे संवादकौशल्यही दिसून येते. लहानलहान वाक्ये योजली आहेत. उदा. सारी गर्दी स्तब्ध होती. कुषाचाही शब्द फुटत नव्हता. क्षणात नरसैय्या भानावर आला. मध्यान्हीचं दुपारचं ऊन कळल्यापासून एक टोल पडला, दोन टोल पडले असे साडेसातपर्यंत टोल पडल्याचे कथेत मधून मधून आले आहे. यातून कथा कुठून कुठपर्यंत घडली हा आलेख दाखवला आहे. प्रत्येक वेळी पुढे काय ? अशी उत्कंठा लागून रहाते.

हापूसचा आंबा आकाराने लहान किंवा मोठा असतो, त्याची चव स्वाद एकच तसेच आशाबाईची लघुकथा असो वा दीर्घकथा असो ती वाचनीय असते. "पाहुणा" ही प्रासंगिक कथा आहे. लघुकथेत स्वभावदर्शन घडवणे कौशल्याचे काम असते. या कथेतील पात्रे नरसैय्या व नाग महत्त्वाचे आहेत. मनातील उत्सुकता शिगेला पोहचते.

प्रसंग हळूहळू विकसित होत जातो शेवटी सायंकाळपर्यंत ढिगारा उपसून नागाला बाहेर काढण्यात नरसैय्या यश मिळवतो पण नाग त्याला चावतो, तोही नागाला ठार मारते. दोघेही पाहुणे आलेले होते. त्यांचा शेवटी अंत होते ही आशाबाईची "अंतर" कथासंग्रहातील सर्वात लहान कथा आहे. जिवंत प्रसंग डोक्यापुढे उभे करण्याचे कौशल्य आशाबाईकडे आहे.

"महावस्त्र"

ही आशा बर्गेची कथा साहित्य दिवाळी अंक 1983 मध्ये प्रथम प्रसिध्द झाली. गरीब लोकांना जगण्यासाठी आधाराची गरज असते. असाच हा मोरेश्वर देशपांडेच्या आश्रयाने राहिलेला असतो. हे व्यक्तिचित्रण आशाबाईंनी इतके सुंदर रेखाटले आहे की, पु.ल. देशपांडेच्या "नारायण"ची आठवण होते. सर्वासिाठी झटणारा, सर्वांच्या आवडीनिवडी लक्षात ठेवणारा हा मोरेश्वर अंगापिंडाने अगदीच ओबडधोबड तर त्याची बायको त्याला न शोभणारी गोरी सुंदर तिला तो पदवीघर बनवतो, शिकवतो, ती शिक्षिका होते. आजारी पडला तर वाड्यावर यायचा. तिथेच अंग टाकायचा. वहिबाईंना म्हणे, आम्हाला थोडा चहा पाजा, गणपतीत दहा दिवस सोवळ्याचा स्वयंपाक थावळ नसून स्वयंपाक करे, त्याचा वास येई नानूला ते आवडत नसे. पण तो सगळ्यांवर प्रेम करे. थावळ म्हणजे महावस्त्र, तेथून नसतात असे म्हणतो.

सहजता हा कलेचा आत्मा असतो त्याची भाषा नेहमी बोलण्यातली असते. अलंकारिक नसते. कड्याकपारीतून खळखळत थावपा-या झ-याचे पाणी किती जिवंत असते। तोच जिवंतपणा या "महावस्त्र"मधील मोरेश्वरचे चित्र रेखाटताना अगदी सहजपणे आशा बर्गेनी चित्रित केले आहे. त्याने पुरणपोळीचे अन्न चोरून जिन्याखाली ठेवले पण घरी नंले नाही विसरला, मुलांना ही गोष्ट समजते पण या गोष्टींबद्दल त्याला शिक्षा न करता उलट महालक्ष्मीच्या दागिन्यांची चोरी होवू नये म्हणून मोरेश्वरलाच राखणदार म्हणून बसवतात नानूला हे कोडे उलगडत नाही. नानू लग्न होवून जाते तेव्हा मोरेश्वर वयस्कर झालेला असतो तरी वाड्यावरचे काम सोडत नाही. नव्या सुनांना ते आवडत नाही. पण तो मात्र देशपांडेच्या कुटुंबाशी समरस झालेला असतो.

मानवी जीवनातील काही उदात्त, उन्नत, उत्कट आणि उद्बोधक क्षणांचे पूजन करण्याचा प्रयत्न आशा बर्गेनी केला आहे. ठसठशीत स्वभावचित्रे रेखाटतात. "महावस्त्र"मधील ही नायिका विरहित कथा आहे. मोरेश्वर हाच मुख्य नायक आहे. त्याच्या स्वभावाचे विविध पैलू आशाबाईंनी प्रकाशित केले आहेत. मोरेश्वर आपल्या मनःपटलावर ठसतो. आपल्या मनात खोलवर जागा निर्माण करतो. विचार करायला लावतो, त्याने आपले उभे आयुष्य ज्या वाङ्मयातील लोकांसाठी वेचले, त्या पिढीनंतर जेव्हा नवी पिढी येते तेव्हा मोरेश्वर त्याच वाङ्मयाला नकोसा होतो. मोरेश्वरचा अपमान होतो तरी तो वाडा सोडत नसतो. नव्या सुनेला त्याचे मळके कपडे, वयस्कर, अजागळेपणा आवडत नाही.

लघुकथा लिहिणे म्हणजे तारेवरची कसरत असते. मोजक्या शब्दात बराच मोठा आशय सांगण्याची ताकद लागते. ती आशाबाईंकडे जरूर आहे हेही कथा वाचल्यावर वाटते. या कथेने कलात्मकतेची उंची गाठली आहे. लघुकथा तंत्र पाश्चात्य देशातून आले. आशाबाईंच्या कथेत ते पहायला मिळते. या कथेतील घटनाप्रसंग कौटुंबिक आहेत. मोरेश्वर भोवती कथा फिरते. तोच या कथेचा केंद्रबिंदू आहे. त्याच्या अनुषंगाने या कथेत वीहनीसाहेब, आप्पासाहेब, बापूसाहेब, नानू, शकूनताई, काकू, नानासाहेब ही पात्रे आलेली आहेत. कथेतून व्यक्त होणारा नीतिविषयक किंवा लोकव्यवहारीविषयक उपदेश सूचक व संयमित आहे. या कथेत घटनांची रेलचेल नाही. प्रमुख पात्र मोरेश्वर याच्या जीवनाचा आलेख वृद्धत्वापर्यंत याकथेत आला आहे. श्रीमंत लोकांच्या घरी आश्रित असतात, तसाच हा देशपांडेंच्या घरी आश्रित म्हणून रहाणारा काम करणारा मोरेश्वर आहे, त्याच्या उतार वयातही तो सात्व्या मिठाला जागून वाङ्मयावर काम करतोय.

नवी सून मोरेश्वरचा राग-राग करते. काम होत नाही तर घरो बस्सा म्हणते उभा जन्म या वाङ्मयावर काढला आता त्याने कुठे जावे ? हा वाडाच त्यांचा नि ते वाङ्मयाचे स्वतःचा संसार या माणसाने कधी केला नाही. त्यांची सरी आवडनिवड, सुखदुःख या घराशीच तर बांधली आहे न।

नानूला बोलवेना वाटले निघताना मोरेश्वरला म्हणाव, 'तुम्हाला आता वाड्याच्या आश्रयाने रहायची गरज नाही,' पण हे मोरेश्वरना आवडलेले नसते. ती जाताना तिला रिक्षा करून देतात. नानू म्हणते - "तुम्ही फार थकलात मोरेश्वर! तंबेतीला जपा - ते म्हणतात, "आता आमचे काय उरले आहे बनूबाई। देवघरात गुंडाकून ठेवलेली धाबळ... तिच्यासारखेच आम्ही.

"आश्रयदाता आणि आश्रित यांच्या मनातील सूक्ष्म खळबळ आशाबाई नेमकेपणाने टिपतात. विशेषतः संवेदनशील, मनस्वी, आश्रितांचे जखमी होणं। आश्रयदात्यांच्या उदारपणापुढे आश्रितही मिटूनच राहतात त्यांच्या डोक्यावर अपकाराचे ओझे सततच असते. हे आश्रयदाता आणि आश्रित नाते आशाबाईंच्या ब-याच कथांत आढळून येते." ²² हे सर्व गुण कथेची वैशिष्ट्ये या कथेत आपल्याला पहायला मिळतात.

मोरेश्वर हा आपल्यासमोर जसाच्या तसा उभा रहातो. त्याचे धावपळ, त्याचे काम त्याचे व्यक्तिमत्व आपल्या मनःपटलावर उमटते. त्याच्याबद्दल आत्मियता वाटते.

दीर्घकथांच्या अनुषंगाने

श्रीमती आशा बगे यांच्या कथांतील स्त्रियांमध्ये पारंपरिक स्त्रीचे असे एक विलक्षण सामर्थ्य आहे. सगळ्यांना संभाळून घेणे, मनस्वीपणा, करारीपणा, अपार सोशिकता हे गुण आहेत. पुरुषकेंद्री व्यवस्थेमुळे स्त्रियांची होणारी कोंडीही त्यांना नेतकी उमगली आहे. पतीचे किंवा वडिलांचे घर याशिवाय तिसरे ठिकाण शोधण्याची हिंमत त्यांच्या स्त्री पात्रात नसते अखेर स्त्रीला बंदिशाळा सोडता येत नाही. उदा. "बंदिशाळा" कथेतील वेणुआल्या, अनुपमा, शिल्पा. तसेच निवडुंग जसा पडेल तसा त्या मातीत रुजण्याची क्षमता राखतो त्याप्रमाणे "निवडुंग" कथेतील गायत्री आश्रित म्हणून देऊसकरांच्या घरी येते आणि आपल्या आवडीनिवडींना तिलांजली देते, समायोजन साधते, परिस्थितीशी मिळतेजुळते घेते.

"श्राध्द" कथेतल्या सुमनताईंच्या व्यक्तिमत्वातून परंपरा आणि नवता यांचा पुरस्कार आशाबाईंनी दाखवला आहे. तर "वर्तमान" या कथेत अभिरामची आणि वर्तमानाची ताटातूट होते. अभिपासून चांगलुपणा, प्रामाणिकपणा निघून जातो, तो भ्रष्टाचाराच्या साखळीत अडकतो. "निवडुंग", "नर्सिंगहोम", "बंदिशाळा", "चंदन",

"समुद्र" या कथांतून स्त्री जीवनाचे अनुकूल, प्रतिकूल भावविश्व रेखाटण्यात आशाबाई एकरूप झाल्या आहेत व या स्त्रियांच्या जीवनातील कितीतरी स्पंदने त्या चित्रित करू शकल्या आहेत.

"चंदन" व "अत्तर" या दोन संग्रहातील नऊ दीर्घकथामधून माणसाच्या मनातील आशा-आकांक्षा, राग-लोभ, अतर्क्य, अघटित, क्रूरता, मनाचे पीळ व या संदर्भातील अनुभवाची चित्रे प्रत्ययाला येतात. ही सारी अनुभवचित्रे कधी नाट्यात्मकतेचा तर कधी काव्यात्मकतेचा §उदा. अत्तर कथा§ कधी सहज सरळपणाचा §उदा. एक पावसाळी संध्याकाळ§, कधी रूक्ष पाल्हाळाचा तर कधी तीव्र उत्कटतेचा स्पर्श घेवून अवतीर्ण होतात. या सर्व कथा कधी चिंतनशीलता §'प्राध्द', 'चंदन' कथा§ तर जवळचे लोक, माणसे माणसांना माणसांतून उठवतात. माणसांना मनोरुग्ण बनवण्यास कारणीभूत होतात हे दाखविले आहे. "समुद्र" कथेत सुशिक्षित स्त्रीकडे वैचारिक आणि घीटपणा, रोखठोकपणा, सडेतोडपणा आला आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात स्त्रिया अग्रेसर आहे. कालची स्त्री आणि आजची स्त्री" यांच्यात फरक जाणवतो.

ज्या मध्ययुगीन जमीनदारी, सरंजामशाहीतील चित्रणे आशाबाई रंगवतात. त्यात "अत्तर" कथेतले रावसाहेब आणि त्यांचे आश्रित चंदलाल, केशव, "निवडुंग" कथेतील गायत्री, "महावस्त्र" मधील मोरेश्वर तर काही कथेत पतींच्या आश्रयाखाली पत्नी आश्रित असते. स्त्रियांचे भावविश्व उलगडणा-या आशा बर्गेच्या भावविश्व उलगडणा-या आशा बर्गेच्या संग्रहात प्राधान्याने असल्यातरी एवढयापुरतेच त्यांनी आपल्या संवेदनशीलतेला बांधून घेतलेले नाही आश्रित असल्याचे दुःख हे त्यांच्या कथेत असते. ही आश्रितता पुरुषप्रधान संस्कृतीत जखडल्या गेलेल्या स्त्रियांची असते. कधी अनाथ उदा. "बंदिशाळा" कथेतील वेणुआत्या, अनुपमा आणि शिल्पा.

"श्रीमती आशा बर्गेचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आधुनिक आहे. पण परंपरेशी नाते तोडलेले नाही. त्यामुळे परंपरा आणि नवता हा ताण सूक्ष्मपणे जाणवत तर होता उदा. "बंदिशाळा", "नर्सिंगहोम"²³ या कथांतून येणा-या स्त्रिया सुसंस्कारी आहेत. जुन्याची त्यांना अपूर्वाई आहे, तसे नव्याचाही स्वीकार त्या करतात. उदा. "समुद्र" मधील राधा, "एक पावसाळी संध्याकाळ" मधील सुरभी नर्सिंगहोम मधील डॉ. सुचरिता "चंदन" कथेतील मिनाक्षी जावडेकर. अशाप्रकारे "चंदन" व "अत्तर" या दोन्ही

कथासंग्रहात मिळून नऊ दीर्घकथा येतात.

लघुकथांच्या अनुषंगाने

"ज्ञोपाळ्यावर अभंग कातर", "महावस्त्र", "पाहुणा" या तीनच लघुकथा "अत्तर" कथासंग्रहात आहेत. "चंदन"मध्ये सर्वच दीर्घकथा आहेत. या लहान कथा वाचकाच्या मनाचा अचूक वेध घेतात. कमीत कमी शब्दात बरेच सांगून जाणा-या या कथा लघुकथांची वैशिष्ट्ये जपतात. विकल झालेली पिकली पाने आश्रित मंडळी या कथेत आली आहेत. उदा. "महावस्त्र"-मोरेश्वर, "ज्ञोपाळ्यावर अभंग कातर"-आप्पा, याबरोबरच "पाहुणा" कथेतील नरसैय्याचे पात्रही उठावदारपणे, समर्थपणे चित्रित झाले आहे.

आशाबाईंच्या कथेतून येणारे प्रसंग, पात्र आपल्या आसपासची जवळची आहेत असे वाटते. साहित्य आणि समाजजीवन यांचे अतूट नाते असते. साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध आशाबाईंच्या कथांतून आढळते. विशेषतः स्त्रीच्या वाट्याला आलेले दुःख किंबहुना तिच्यावर लादलेले दुःख किती भीषण व असुरी असू शकते, त्यामुळे स्त्रीमनाची किती तडफड होते, याचे विदारक चित्र म्हणजे आशाबाईंच्या "चंदन" व "अत्तर" कथासंग्रहातील कथा होत. यात स्त्रीजीवनविषयक कथा केवळ मनोरंजनासाठी आशा बागेनी लिहिलेल्या नसून जीवनाचे, विषम समाजस्थितीचे दाहक सत्य प्रतिपादनासाठीच लिहिलेले आहे असे वाटते. अनुभवांच्या नेमकेपणामुळे या सर्व कथांना सजीवत्व प्राप्त झाले आहे.

सं द र्भ

1. बगे आशा - वैयक्तिक पत्रव्यवहार, संशोधकास आलेले दि.14 फेब्रुवारी,1996 चे पत्र, पृ.2
2. अविनाश सहस्त्रबुध्दे - ललित अंक सप्टेंबर 1989 मधील लेख "दशकातील साहित्यिक" - आशा बगे, पृ.15
3. तारा भवाळकर - लेख "तिस-या बिंदूच्या शोधात" पृ.181, "बहिर्णाई", दिवाळी अंक 13 वा, 1996, संपा.अरूणा ढेरे, वर्षा पाटील, बहिर्णाई प्रकाशन, पुणे-4.
4. आशा बगे - "अतर" कथासंग्रह पृ.20, पिसारा प्रकाशन, अकोला, आवृत्ती प्रथम.
5. उनि., पृ.34
6. अविनाश सहस्त्रबुध्दे - ललित अंक सप्टे.1989 मधील लेख - दशकातील साहित्यिक - आशा बगे, पृ.20
7. तारा भवाळकर - लेख, तिस-या बिंदूच्या शोधात, पृ.181, बहिर्णाई दिवाळी अंक 1996, अंक 13 वा रूपा, अरूणा ढेरे, बहिर्णाई प्रकाशन, पुणे
8. उनि., पृ.187
9. आशा बगे - "अतर" कथासंग्रह, पृ.94, "नर्सिंगहोम" कथा, पिसारा प्रकाशन, अकोला, प्रथम आवृत्ती
10. तारा भवाळकर - लेख, तिस-या बिंदूच्या शोधात, पृ.187, बहिर्णाई दिवाळी अंक 1996, अंक 13 वा, संपा.अरूणा ढेरे, बहिर्णाई प्रकाशन, पुणे
11. सहस्त्रबुध्दे अविनाश - ललित अंक, सप्टे.1989, मधील लेख, दशकातील साहित्यिक : आशा बगे, पृ.19
12. आशा बगे - "चंदन",पृ.19, प्रथमावृत्ती जाने 1989, ज्ञानदा प्रकाशन,पुणे
13. उनि., पृ.58

14. आशा बगे - लेख, मनोगत पृ.123 व 124 "अजिंक्य 66 वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन सातारा" 1993, स्मरणिका
15. अविनाश सहस्त्रबुध्दे - ललित अंक सप्टें.1989 मधील लेख - "दशकातील साहित्यिक : आशा बगे, पृ.19
16. अंजली सोमण - मराठी कथेची स्थिती गती मधील लेख - मराठीतील कथाविशेष, पृ.139, प्रथमावृत्ती, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
17. राळे कुमुद - साहित्यसूची - वषारंभ विशेषांक, फेब्रुवारी 1996, पृ.66,67.
18. ललित - दिवाळी अंक 1992, आशा बगेचे मनोगत
19. हे.वि.इनामदार §संपा.§ महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै 1979, त्यातील लेख - अंजली सोमण, मराठी कथातंत्राचे पहिले शिल्पकार", पृ.13, जोडअंक.
20. तारा भवाळकर -तिसर-या बिंदूच्या शोधात - लेख, बहिष्पाई दिवाळी अंक, 1996, पृ.18, बहिष्पाई प्रकाशन,पुणे, संपा.अरुणा ढेरे, सौ.पाटील
21. अविनाश सहस्त्रबुध्दे - ललित अंक सप्टें.1989 मधील लेख, "दशकातील साहित्यिक : आशा बगे", पृ.16
22. तारा भवाळकर - तिस-या बिंदूच्या शोधात, लेख - बहिष्पाई दिवाळी अंक 1986, पृ.182, बहिष्पाई प्रकाशन पुणे, संपा.अरुणा ढेरे, सौ.पाटील.
23. अंजली सोमण - मराठी कथेची स्थिती गती मधील लेख, "मराठीतील कथाविशेष, पृ.135, प्रथमावृत्ती, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.